

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОЦЕСИ У СПРАВІ ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ

Зроблено спробу проаналізувати особливості функціонування системи освіти в УРСР у перші повоєнні роки та з'ясувати проблеми щодо відновлення функціонування цієї галузі.

Ключові слова: шкільна освіта, фінансування, учитель, заклади освіти, умови проживання.

Сделана попытка проанализировать особенности функционирования системы школьного образования в УССР в первые послевоенные годы и выяснить проблемы по возобновлению функционирования данной отрасли.

Ключевые слова: школьное образование, финансирование, учитель, учебные заведения, условия проживания.

In the offered article an author gives it a shoot to analyse the features of functioning of the system of school education in the first post-war years and to find out problems on proceeding in work in this industry.

Key words: school education, financing, teacher, establishments of education, condition of residence.

По війні у досить складних умовах було розпочато відновлення шкільних і вищих навчальних закладів. За роки війни рівень освіти значно знизився, унаслідок часткового припинення освітнього процесу, тож для подальшого розвитку держави необхідно було відновити функціонування всіх освітніх закладів.

Метою запропонованої статті є висвітлення основних проблем у сфері освіти в повоєнний період. Об'єктом дослідження є заклади шкільної освіти й вищі навчальні заклади та труднощі у відновленні їх функціонування у повоєнний період. Предметом є визначення особливостей відновлення кількісних та якісних показників у системі освіти УРСР у період 1943-1950 рр.

Історіографічний доробок із даної тематики має достатньо велику базу, оскільки питання освіти було в центрі уваги радянських і вітчизняних науковців. Так, серед відомих дослідників, що вивчали це питання виділимо М. В. Ковалю [2], Т. Т. Гриценко [1], С. Черник [10] та багато інших істориків і науковців інших спеціальностей. Але значний обсяг існуючої літератури не розкриває усі проблемні питання, пов'язані із системою освіти повоєнного періоду, тож зазначена тематика потребує подальшого дослідження.

У період повоєнної відбудови для підпорядкування партійно-державним інтересам учителів і підростаючого покоління, існував широкий спектр заходів – від ідеологічного впливу до партійно-державного примусу й заходів репресивного характеру. Зустрічались випадки, коли вчителів уважали неблагонадійними. Так, політично-небезпечними елементами визначалися вчителі, які проживали на окупованих територіях і землях Західної України. Особливу увагу органи влади приділяли вивченню особистих справ учителів німецької мови, їм приписувалася перекладацька діяльність на користь німців.

Ще однією проблемою повоєнної освіти в Україні було так зване мовне питання. Так, у більшості закладів освіти республіки навчання проводилося переважно російською мовою, періодична та методична література в Україні теж була російськомовною. Деформації в національній і мовній політиці викликали невдоволення серед частини вчителів, але під адміністративним тиском і страхом репресій, вони не вдавалися до відкритого протесту. Тож реальний стан у сфері освіти був досить складним у силу політичних умов, в яких відбувався процес повоєнної відбудови. Слід зазначити, що увага до шкільної освіти,

зокрема до ідейного виховання молоді була пріоритетним завданням для партійних і державних владних структур. Тоталітарно-репресивний режим повоєнних років призвів до втрати національного педагогічного досвіду, руйнувань українських традицій в освіті, деформував майбутній розвиток українського суспільства.

Значною проблемою була також загальна якість навчання. Тож із метою її підвищення, у 1944/45 н.р. запроваджено випускні та перевідні іспити, а також іспити на атестат зрілості, нагородження золотими і срібними медалями тих учнів, які виявили відмінні знання та зразкову поведінку.

У перші повоєнні роки сотні постанов республіканських, обласних, міських і районних органів влади були спрямовані на поліпшення матеріально-технічної бази закладів освіти та поліпшення умов навчання, оскільки шкільних приміщень не вистачало. Зазначимо, що в умовах повоєнної розрухи, без узгодження із Наркоматом освіти, лише у 13 областях УРСР різними установами було зайнято 226 шкільних будинків [10, с. 168]. Так, постанова РНК СРСР від 5 березня 1944 р. та РНК УРСР від 26 червня 1944 р. «Про порядок звільнення шкільних приміщень, що використовувались не за призначенням» зобов'язала радянські та партійні органи на місцях негайно приступити до вирішення питань про повернення органам освіти шкільних приміщень, зайнятих військовими частинами та організаціями. У налагодженні навчального процесу великі труднощі викликала й гостра нестача підручників, дидактичних і методичних посібників, зошитів, канцелярського приладдя. Наприклад, у 1944 р. на одного учня в рік припадало 1-2 зошити, тому здебільшого, діти писали на старих газетах, книгах. Досить складна ситуація була й з підручниками, адже більшість із них були знищена [10, с. 174].

Навчальний процес ускладнювався, й тим, що у перші повоєнні роки були серйозні перебої із забезпеченням шкіл паливом. Класні кімнати в основному опалювались бадиллям, хмизом, качанами, соломою, торфом. Але оскільки навіть такого палива було обмаль, температура в класах залишалась настільки низькою, що замерзало саморобне чорнило. Діти сиділи на уроках одягнені у верхній одяг і в шапках.

Досить негативно на відновлення системи освіти впливав й той факт, що вчителі проживали в надзвичайно скрутному становищі й не були забезпечені необхідним прожитковим мінімумом. Державна влада не виділяла коштів на забезпечення освітян житлом, перекидаючи ці завдання на місцеві органи влади. Заробітна плата вчителів суттєво відставала від державних цін на промислові товари та продукти харчування. Учителі несвоєчасно отримували передбачені пайки. Тяжке матеріальне становище вчителів було значною перепорою на шляху зростання їх педагогічної майстерності, а це негативно відбивалося на якості навчально-виховного процесу.

У повоєнний період, унаслідок вище окреслених труднощів, перед органами влади досить гостро постала проблема нестачі кваліфікованих кадрів у закладах освіти, особливо школах. За роки війни Україна втратила близько 27,5 % довоєнного складу вчителів. Так, у 1944 р., за офіційними даними, в 20 звільнених від окупантів областях України не вистачало 30 498 педагогів. У 1944/45 навчальному році налічувалось 154 812 учителів, що становило лише половину довоєнної кількості [6, с. 9]. Поповнення вчительських кадрів відбувалося за рахунок реєвакації вчителів, діяли короткотермінові педагогічні курси, жіночі педагогічні класи, мережа заочної освіти, до роботи в школи залучалися спеціалісти, які не мали педагогічної освіти. Підготовку вчителів почали здійснювали університети, педагогічні інститути, педагогічні училища.

Поступово педагогічні вузи почали відновлювати навчання студентів. Упродовж 1944-1945 рр. в Україні розпочали роботу 6 університетів, 20 педагогічних і 18 учительських інститутів, 77 педагогічних училищ. У 1943 р. були введені нові правила вступу до навчальних закладів, згідно з якими без іспитів приймалися особи, які закінчили середню школу з оцінками «відмінно» і «добре», а на вільні місця зараховувалися й абітурієнти із задовільними оцінками. Дозволявся прийом абітурієнтів в учительські інститути з освітою 9 класів середньої школи. За таких умов кількість студентів університетів і педагогічних інститутів у 1943-1945 рр. зросла у кілька разів. При цьому не виконувався план заочної освіти, це було пов'язано із значним відтоком

заочників (лише за три роки вибуло 19,5 тис. осіб). Згідно з «Законом про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946-1950 рр.» перед педагогічним ВНЗ УРСР було поставлене завдання збільшити кількість студентів й випустити вже до кінця п'ятирічки 40,7 тис. вчителів [7, с. 20].

Збільшенню кількості вчительських кадрів, заважало й зменшення популярності педагогічної освіти внаслідок того, що молоді учителі отримували призначення на роботу в сільські та районні школи, де найбільше бракувало педагогічних кадрів. Тому навіть у суворі часи тоталітарної системи, чимало молодих вчителів не прибували на місце свого призначення. Так, наприклад, по Харківській області протягом 1945-1947 рр. з 700 випускників на роботу з'явилося лише 203, тобто 29 %, по Сталінській області з 872 випускників не прибуло 389, а це майже 45 % [6, с. 12]. Схожа ситуація спостерігалась й по іншим областям республіки.

Відновлення довоєнного контингенту студентів у вищих навчальних закладах ускладнювала й плата за навчання у VIII-X класах середньої школи та у вищих навчальних закладах, яка була введена з метою збільшення кількості робочої сили на виробництві. За продовження освіти у старших класах шкіл плата складала у Києві 200 крб. на рік й 150 крб. в інших містах та селищах. Платним було також навчання в училищах та вузах. Так, за навчання у педагогічному виші Києва, плата складала 400 крб. на рік, в інших містах та селищах – 300, заочна освіта коштувала в половину менше [7, с. 19-21].

Для популяризації вищої педагогічної освіти влада розгорнула профорієнтаційну роботу серед молоді. Проте, у 1945 р. кількість поданих заяв у педагогічні та вчительські інститути не перевищувала кількості місць. Підсумовуючи роботу вищих навчальних закладів, Міністерство освіти УРСР протягом навчального року звернуло увагу на значну плінність студентів педагогічних навчальних закладів. У цілому, за рік, кількість студентів педагогічних вузів України зменшилась на 7,5 %. Було визначено, що причини скорочення чисельності студентів педагогічних інститутів полягали в тому, що частина студентів перейшла до інших вузів за власним бажанням, частина – відрахована за незадо-

вільне навчання, багато зарахованих студентів взагалі не з'явилися на навчання. Однак були й такі, що залишили навчання через незадовільне матеріальне становище [9, арк. 86].

Для популяризації педагогічної професії використовувалось матеріальне заохочення. Одним із засобів підвищення престижності професії вчителя стали пільги для молодих спеціалістів у вирішенні житлового питання. Ці пільги мали особливу привабливість, адже у повоєнній Україні гостро стояла проблема відновлення житлового фонду країни. Місцеві органи влади повинні були надати молодому спеціалісту-педагогу довготерміновий кредит на спорудження будинку або надати вже готове житло.

Крім пільгового забезпечення житлом, діти вчителів, учителів-пенсіонерів, директорів і завідувачів навчальною частиною початкових, семирічних та середніх шкіл звільнялись від оплати за навчання у VIII-X класах середніх шкіл, педагогічних училищ, вчительських і педагогічних інститутах.

В умовах повоєнного відновлення господарства республіки, важливим завданням було збільшення кількості кваліфікованих спеціалістів у різних галузях. У цьому контексті велику роль відіграло питання відновлення функціонування закладів вищої освіти. Розвитку вищої освіти у повоєнній Україні заважали причини, в основному матеріального та побутового характеру. Як і в інших сферах життя, більшість викладачів та працівників інститутів та університетів, опинилися в скрутному матеріальному становищі та проживали в незадовільних умовах, відчували нестачу продовольчих товарів й товарів широкого вжитку.

Так, зокрема, найскладнішою соціально-побутовою проблемою для викладачів, як і для більшості населення повоєнної України, залишалась житлова. Викладачі та їхні родини шукали притулок у родичів, жили на горищах та в непридатних для проживання приміщеннях. Деякі викладачі через дефіцит житла змушені були оселятися на своїх робочих місцях, в аудиторіях, лабораторіях та інших приміщеннях університетів та інститутів. Проблема забезпечення житлом професорсько-викладацького складу не була повністю вирішена й до кінця повоєнної п'ятирічки.

Щодо оплати праці названої категорії населення, то варто сказати, що вона була досить низькою й сильно відставала від зарплати працівників виробництв. У будь-якому суспільстві винагорода за працю є еквівалентом важливості та поваги, вона є оцінкою потрібності того чи іншого спеціаліста для країни. Оплата праці викладачів залежала від стажу педагогічної роботи, посади та кваліфікації, а також від наявності наукового ступеня і вченого звання й від рівня самого навчального закладу й складала в середньому від 1 000 до 1 300 крб. З метою покращення соціально-побутового та матеріального становища науково-педагогічної інтелігенції у вересні 1946 р. було прийнято постанову «Про підвищення окладів і покращення матеріально-побутових умов професорсько-викладацького складу» [5, с. 321]. Звичайно, суттєвого покращення викладачі та їх родини відразу не відчули, оскільки незначне підвищення заробітної платні не вплинуло на підвищення їх рівня життя.

Постачання продуктами харчування та товарами першої необхідності професорсько-викладацького складу та студентів інститутів, за даними Наркомату освіти, в більшості областей УРСР відбувалося на незадовільному рівні. Так, наприклад, торгівельні організації видавали продовольчі товари у зменшених розмірах, незважаючи на встановлені розміри, картки сухого пайка отоварювали нерегулярно. При відвідуванні квартир науково-педагогічної інтелігенції представниками органів соціального забезпечення було виявлено, що педагоги мають надзвичайно незадовільні матеріальні умови, особливо щодо забезпечення продуктами харчування [5, с. 333].

Зазначимо той факт, що науково-педагогічна інтелігенція, як правило, отримувала картки II категорії. Так, наприклад, денна порція хліба за карткою I категорії становила 800 грамів, а II-ї – лише 600. Ціни на карткові продукти були порівняно низькими і фіксованими. Щодо інших продуктів, то викладач вищого навчального закладу, наприклад, міг отримати щомісяця на одну особу: м'яса – 180 гр., жиру й цукру – по 400 гр., круп і макаронних виробів – 1 кг 200 гр. Ці фіксовані продукти не вирішували проблеми скрутного матеріального становища,

але певним чином підтримували прожитковий мінімум. До того ж, продукти видавали лише на одну особу, незважаючи, що науковці мали родини. Тільки штатні викладачі стаціонару отримували хлібні і робітничі картки [5, с. 331].

Більшість викладачів не мали необхідних засобів гігієни, належного одягу тощо. Порівняно з іншими групами населення, люди інтелектуальної праці зубожіли найбільше. За період військового часу, одяг науково-педагогічної інтелігенції обносився. У навчальних закладах дуже часто можна було зустріти викладачів і студентів у військовій формі періоду війни, адже саме цей одяг виявлявся найновішим. Дані Наркомату освіти свідчили, що серед професорсько-викладацького складу та студентів велика кількість осіб відчуває гостру потребу в одязі, взутті та білизні. На жаль, отримати допомогу вони не могли, оскільки фінансування галузі освіти залишалось на досить низькому рівні, що створювало не тільки важкі, але і неприпустимі умови життя та науково-педагогічної діяльності для викладачів [5, с. 340].

Усі заклади системи освіти повоєнних років знаходилися в прямій залежності від суспільно-політичних явищ і процесів, які в цілому визначали їх зміст і функціонування. Залишковий підхід до фінансування був перешкодою у своєчасній відбудові, спричинив відставання матеріально-виробничої бази від реальних потреб, згубно позначився на інформаційному просторі учнів і студентів, забезпеченні підручниками, навчальним приладдям тощо. А це негативно відбивалося на якості навчання підростаючого покоління. Важливим чинником підтримки школи та вищих навчальних закладів була громадськість, батьки учнів, індивідуальна зацікавленість самих працівників учбових закладів, їх керівників.

Варто зазначити, що загалом, у системі освіти в досліджуваній період були й позитивні зрушення. Так, до беззаперечних досягнень повоєнної освіти, слід віднести налагодження навчального процесу, запровадження загальнообов'язкової семирічної освіти, збільшення кількості студентів вищих навчальних закладів. Але екстенсивний розвиток та зовнішні зміни не зачепили внутрішньої сутності освітньої галузі. Вона зали-

шалася системою авторитарних відносин, репродуктивної діяльності учнів студентів, одноманітного змісту освіти, обов'язкової участі дітей у всіх виховних заходах, які пропонувалися зверху. Ідеологічні принципи партії зумовлювали уніфікацію навчальних програм, цензуру підручників, методичної літератури й спричинили заформалізованість навчально-виховного процесу.

Зусилля влади були зосереджені переважно не на формуванні професійних і особистих якостей фахівців, а на кількісній, швидкій підготовці кадрів. Негативно впливала на якість навчання в повоєнні роки й відсутність механізму соціального захисту і стимулювання праці професорсько-викладаць-

кого складу інститутів та університетів й вчителів.

Отже, загалом, відновлення системи освіти в повоєнний період відбувалось досить повільно через низку причин, але основна – полягала в нестачі фінансування. Рівень державної допомоги працівникам освіти протягом перших повоєнних років, залишався на низькому рівні. Позитивні зрушення в даній сфері розпочались лише з хрущовськими реформами. У дослідженні зазначеного питання залишається багато не вивчених питань, особливо у аспекті відновлення вищої освіти. Тож вітчизняна історична наука, зважаючи на сучасні можливості дослідників, має звернути увагу на ці питання та продовжувати його розгляд.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гриценко Т. Т. Забота партии о материально-бытовом обеспечении населения освобожденных районов / Т. Т. Гриценко // Коммунистическая партия – организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. – К., 1975. – С. 319-328.
2. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М. В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1977. – 264 с.
3. Коваль М. В. Участь профспілок у налагодженні матеріально-побутового обслуговування трудящих Української РСР / М. В. Коваль, П. М. Чернега // УІЖ. – 1980. – № 5. – С. 51-61.
4. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст / Б. Кравченко. – К. : «Основи», 1997. – 423 с.
5. Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941-1950): Зб. док. – К. : Наукова думка, 1989. – 187 с.
6. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : [колективна монографія] / відп. ред. В. М. Даниленко : у 3 ч. – Ч. 3. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с.
7. Про поліпшення підготовки учительських кадрів. Наказ № 535 від 31 березня 1948 р. // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства Української РСР. – 1948. – № 8.
8. Про плату за навчання у вишах, технікумах і VIII-X класах середніх шкіл. Директивний лист № 13-07 від 4 червня 1949 р. // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1949. – № 11.
9. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: У 2 т. – К., 1973. – Т. 1. – 319 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 15, спр. 306. – Арк. 86.
11. Черник С. Советская общеобразовательная школа в годы Великой Отечественной войны / С. Черник. – М., 1984. – 240 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**.